

Чукаєва В. О.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії держави і права,
конституційного права і державного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ФОРМА ДЕРЖАВНОСТІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У IX – XIII СТ.: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

A FORM OF THE STATE SYSTEM OF EAST SLAVS IN IX – XIII OF CENTURIES: THEORETICAL ASPECT

Розглядаються різні теорії, концепції формування державності у східних слов'ян протягом IX – XIII століть, а саме: державницька, общинна, племено-обласна, родова, вотчинна, земсько-областнічеська, федеративна, договірна.

Ключові слова: східні слов'яни, державність, князь, віче, рід, уділ, вотчина, форма держави, ієрархія, договір.

Рассматриваются различные теории, концепции формирования государственности у восточных славян в период IX – XIII веков: государственная, общинная, племенно-областная, родовая, удельная, земско-областная, федеративная, договорная.

Ключевые слова: восточные славяне, государственность, князь, вече, род, вотчина, форма государства, иерархия, договор.

Different theories, conceptions of forming of the state system for east slavs in the period of IX – XIII of centuries are examined: state, communal, tribal-regional, family, specific, zemstvo-area, federal, contractual.

Key words: east slavs, state system, prince, veche, family, patrimony, form of the state, hierarchy, agreement.

Питання форми держави й суспільно-політичного устрою, який існував у східних слов'ян у домонгольський період і після відноситься, на думку багатьох дослідників, до кардинальних в українській історії держави й права взагалі й європейського Середньовіччя зокрема. Це засвідчує великий масив наукових праць, де визначаються різні точки зору, концепції, теорії із приводу форми держави у східних слов'ян, а саме: державницька, общинна, племено-обласна, родова, вотчина, земсько-областнічеська, теорії – федеративна, договірна, складного порядку й цілий ряд інших [1].

Так, Д.Я. Самоквасов був прихильником державницької теорії і вважав, що східнослов'янські землі були власністю держави Рюриковичів [2, с. 325]. К.С. Аксаков, Ф.І. Леонтович були дослідниками общинної теорії й визначали, що східнослов'янська державність була общинного характеру, тому що земля більше належала общинам [3, с. 211]. На думку Т.С. Пасека, державність формувалась на основі окремих земель, що спостерігається через роздробненість Русі на окремі князівства, тобто, державність східних слов'ян має племено-обласний початок [4, с. 111]. На відміну від цих дослідників, С.М. Соловйов відстоював «родову природу» генезису східнослов'янської державності. При цьому він спирався на факт, що при розподілу уділів і волостей – родової власності Рюриковичей – старший князь розпоряджався не одноосібно, а разом із молодшими князями (працювало право «старшинства в роді») [5, с. 13, 15, 16–19, 34–35]. Тобто Русь була родовою власністю князів Рюриковичей, і її землі знаходились у загальному, колективному володінні. Тому в рамках приватноправових відносин «політична значимість» того чи іншого князя визначалась його генеалогічним положенням, відомою ієрархією всередині

«Рюрикова роду», і якщо ця ієрархія була порушена, відбувались міжкнязівські конфлікти (феодалні війни). При цьому колізії, які виникали час від часу, не були безпосередньо пов'язані із «територіально-волостними претензіями» когось із князів-родичів, тому що землі-князівства не належали конкретному князю і його сім'ї. Причини були в іншому – в установленому порядку володіння волостями.

При цьому, у зв'язку із тим, що молодші міста-пригороди північної Русі мали право запрошувати на князівство власних князів, яким вони більше підкорялись, ніж старшим містам, то вже в XIII ст. ситуація кардинально змінюється. Відбувається інституціональне посилення окремих князів, основною метою яких є необхідність закріплення «власної території» не в рамках загального, колективного-родового володіння, а безпосередньо за собою й своєю сім'єю. Із цього часу роль колективного кланового, сімейно-родового володіння катастрофічно падає, родове старшинство втрачає своє первісне значення, а «політична значимість» його або іншого князя становиться все більш залежною не від його генеалогічної ієрархії, а від матеріальних і військових засобів, сконцентрованих у руках окремих керуючих сімей, які прагнули підсилитись, перш за все, за рахунок розширення підвладної території. Це стало основою конфліктів-усобиць. Саме територіально-волостні претензії на базі сімейного егоїзму, грубої воєнної сили й економічної переваги є основними причинами феодалних війн того часу. Тому говорити про єдиний політико-територіальний простір Русі не можливо. Територія складається з окремих князівств-уділів, у межах яких кожний князь – це господар-власник, внутрішня й зовнішня політика якого направлена на «досягнення особистих цілей із презирством до чужих прав і своїх обов'язків»

[6, с. 573]. На зміну кровно-родовим зв'язкам приходять зв'язки державні. Таким чином, у XIII ст. землі-волості, землі-міста, які були названі істориками Київською Руссю, були сформовані як «квазіфедеративний гібрид».

Безперечно, влада не тільки в Київській Русі, але й пізніше – у монгольський період – мала вотчинний характер, який був тотожний відносно влади й власності, між окремими видами яких не проводили жодної різниці [7, с. 573]. Уявляється, що розподіл земель-волостей за принципом родового старшинства в тій чи іншій мірі можна роздивлятися в якості визначеної компромісної комбінації сімейно-родових начал (у відповідності з якими було необхідно наділити кожного князя Рюриковича своїм територіальним наділом – частиною загальної общинної землі) і політичного принципу, який вимагає, щоб на найбільш відповідальних постах стояли в основному досвідчені, відповідальні правителі. Сформований порядок престолоспадкування «по родовому старшинству» був безпосередньо пов'язаний із постійним пересуванням князів із однієї землі-волості в іншу. Останнє здійснювалось в основному безболісно до тих пір, доки кількість «підвладних територій» відповідала кількості спадкоємців-претендентів. Але як тільки їх стало значно більше, більш-менш стерпний механізм престолоспадкування, який працював до цього, все частіше почав давати збій, призводити до колізій і сімейних конфліктів, які вирішувались розділенням території більшості земель-волостей і виділенням все нових і нових «наділок». Різкий ріст «наділок» призвів не тільки до ускладнення ієрархічного визначення князівського старшинства як такого, але й до фактичного знецінення відповідного «стола» й землі-князівства в цілому. Це призвело до публічного самоствердження на будь-які дії, кінцевою метою яких ставав не якийсь конкретний – Полоцький, Галицький, Чернігівський, Київський – престол, а безпосередньо влада, зі всіма відповідними наслідками: князі стали добиватись відомих «столів» не по праву свого родового старшинства, а виходячи із того, що це були вотчинні наділи їх батьків і дідів. При цьому князь-вотчинник, не залежно від ієрархічно встановленого рівня родового володіння, на яке був посаджений, бачив себе безмежним, не скутим нічим, у тому числі – де-юре – в його межах господарем. Ця тенденція проступила дуже виразно в постанові Любецького з'їзду про те, що кожен князь має тримати свою отчину [8, с. 171].

Прибічники «вотчинної теорії» становлення й розвитку східнослов'янської державності К.Д.Кавелін, Б.М.Чичерін також багато в чому були згодні із родовою теорією [9]. На думку К.Д.Кавелина, кровний початок визначає собою весь давній період розвитку державного управління у слов'ян Русі (IX – XIII ст.) («історія наших князів представляє абсолютно природне переродження кровного побуту в юридичний і цивільний», – відмічено в одній із його робіт), причому родовий лад змінився на державний не відразу, оскільки всі зміни в політичному побуті

східних слов'ян проходили поступово, розвивались органічно із найпатріархальнішого родового побуту [10]. Цей постулат не заперечував і Б.М.Чичерін, який розрізняв три стадії громадських стосунків на Русі : 1) союз кровний (родовий); 2) цивільний (вотчинний) ; 3) державний [11]. У кровному (родовому) союзі окрема особа ніяк не виділялась, будучи лише його частиною, але із появою варязьких дружин кровний союз розпадається, особа виділяється, виникає приватне право, при якому всі громадські стосунки на Русі визначаються співіснуванням двох начал – власності й вільного договору. Складаються договірні стосунки, як наслідок з'являється громадянське суспільство. При цьому Б.М.Чичерін виділяв дві форми цивільного існування : 1) князівську вотчину – приватну, спадкову власність князя (при цьому міжкнязівські стосунки й договори носили приватно-сімейний правовий характер, і не було нічого, що вказувало б на наявність стосунків, які мали державно-правову специфіку); 2) вільну общину, в рамках якої стосунки із князем ґрунтувались на вільному договорі обох сторін (при цьому самостійність вільної посадської общини не робило її державою в повному розумінні слова, община – це той самий вотчинник, тільки колективний, такий, що мав форму союзу вільних людей і укладав договір із запрошеним князем із тим, що б він виконував адміністративні функції [12, с. 200–210].

Одним із різновидів родової формування системи державного управління у східних слов'ян є «теорія чергового порядку», в якій відзначалося, що, окрім генеалогічних сходів системи передачі державної влади, існували й «сходи областей». Так, старший князь, київський, володів властю кращою, багатішою, молодшому ж князеві діставалася менш соціально-економічно розвинена область [13, с. 3–49].

При цьому в теорії «федеративних начал» ролі впливу родових начал на формування системи державності у східних слов'ян надається мало значення. Саме етнографічні, місцеві й історичні умови виробили самобутність окремих земель Русі й племен, що їх населяли. Саме на цій племінній-обласній самобутності й були засновані удільний порядок державності, спадкоємство й міжкнязівські стосунки на Русі [14]. Стрижнем усіх стосунків була обласна самостійність земель, що виражалась у діяльності двох сил, які регулювали громадське й політичне життя, – віче й князь. Віче стояло вище за князя і було по суті суверенним управлінням, власником землі-волості. Князь у цій системі управління був усього лише одним із її органів. При цьому давно виникла й укорінилася в суспільстві ідея князя-правителя, третейського судді, установника порядку, захисника території. Князь був потрібний, але він обирався, і його можна було вигнати, якщо він не задовольняв потреби общини або зловживав своєю владою й посадою. Такий принцип існування системи державної влади особливо отримав свій розвиток у Галицько-Волинських землях. Так, у Галичі князі настільки втратили своє значення головного

управлінця, що їх судили й страчували смертю як простих людей, а їхню посаду обіймали люди не князівського роду [15, с. 648]. «Земсько-областничеську» теорію становлення й розвиток державності східних слов'ян пояснювали із позиції існування в системі управління двох головних елементів – земства й областності (провінціалізму). Так, представник цієї теорії А.П.Щапов вважав, що становлення й генезис державності східних слов'ян необхідно розглядати як безперервний процес розвитку територіально-обласної децентралізації й самоврядування міських громад, сільських громад, громад-мірів і взаємодію між собою різноманітних за своїм характером і змістом громадських і самоврядних структур [16, с. 649, 667].

Специфіку розвитку державності у східних слов'ян учений-юрист, представник «договірної теорії» В.І.Сергієвич бачив передусім у договорі [17, с. 292–293]. Саме договір (виборний характер князівської влади), а не родові стосунки (спадковий характер князівської влади) обґрунтовується в цій теорії в якості найважливішої відмінної особливості становлення й розвитку державних інститутів і публічної влади на Русі. Розподіл волостей – «столів» базувався на таких основних принципах: 1) народна воля; 2) розпорядження царюючого князя (його заповіт, попередній договір із вічем або іншим князем); 3) початок отчини; 4) старшинство князів. При цьому жодне із цих начал не було настільки сильним, щоб могло здійснюватись саме по собі й всупереч іншим.

Таким чином, розглядаючи різні концепції формування державності у східних слов'ян, слід зазначити одне загальне твердження: уділ розглядається як спад-

кова земельна власність князя як політичного володаря (як приватний землевласник він володів селами), як власність, за типом управління й побуту відповідна до простої вотчини. При цьому перехід до ранньофеодального суспільства й держави, першою стадією якої була «варварська держава», був безпосередньо пов'язаний із розкладом родоплемінних стосунків у східних слов'ян. Виникнення ранніх східнослов'янських держав викликає й появу східнослов'янського права.

Говорячи про сучасні підходи до проблеми східнослов'янської державності й генезису вічового ладу (в контексті взаємовідносин князівської влади й інститутів безпосередньої демократії), не можна не визнати того, що, з одного боку, як і раніше, спостерігається інерція історіографічної традиції, непопушність ортодоксальних висновків і узагальнень, що базуються на «авторитеті» колись висловлених ідей і гіпотез, а з іншого – відмова від науково-теоретичної й історіографічної об'єктивної спадкоємності, «переписування» й шельмування національної історії, забуваючи підкріплювати свої висновки історичними джерелами. Має місце очевидне, нічим не прикрите соціальне замовлення. Паралельно відбувається важкий процес пошуку нестандартних підходів до рішення цілої низки традиційно дискусійних запитань, пов'язаних із формою державного устрою й формою правління в період становлення й розвитку ранньої державності у східних слов'ян.

На нашу думку, в становленні східнослов'янської держави значну роль відіграли запрошені «варязькі» конунги-правителі і їх дружини, сформувавши остаточно традицію авторитарного державного управління князів на території своїх уділів («уделов-вотчинь»).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992. – 452 с.; Нагаєвський І. Історія української державності / І. Нагаєвський. – К., 1994. – 413 с.; Заруба В.М. Історія держави і права України / В.М. Заруба – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.; Іванов В.М. Історія держави і права України. Підручник / В.М. Іванов. – К.: УП НАНУ, 2013. – 289 с.
2. Самоквасов Д.Я. Древнее русское право / Д.Я. Самоквасов. – М.: Университетская типография, 1903. – 432 с.
3. Леонтович Ф.И. Задружно-общинный характер политического быта Руси / Ф.И.Леонтович // Журнал министерства народного просвещения. – 1874. – № 6. – С. 211–232.
4. Пассек Т.С. Княжеская и докняжеская Русь / Т.С.Пассек // Чтения. Общ. Ист. Др. Руси. – 1870. – С. 110–123.
5. Соловьев С.М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома. – М.: АСТ, Астрель, 1847. – 446 с.
6. Еремян В.В. Древняя Русь (от общины-рода к общине-государству). Учебное пособие. – М.: Академический проект, 2005. – 960 с.
7. Там само.
8. Любавский М.К. Лекции по истории древнерусской истории / М.К.Любавский. – М.: Лань, 2000 – 236 с.
9. Кавелин К.Д. Сочинения в четырех томах / К.Д. Кавелин – Т.1–2. – СПб.: Издание Н.Глаголева, 1987–1900. – 1052 с.
10. Там само.
11. Чичерин Б.М. Областные учреждения России в XVII веке / Б.М. Чичерин – М.: Тип. Александра Семена, 1856. – 604 с.
12. Ключевский В.О. Курс русской истории. Т.1.
13. Див.: Костомаров Н.И. Исторческие монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т.1 Мысли о федеративном начале Древней Руси. – С. 3–49.
14. Леонтович Ф.И. Задружно-общинный характер политического быта Руси
15. Щапов А.П. Соч.Т.1. – СПб., 1906
16. Див.: там само
17. Сергеевич В.И. Русские юридические древности – Т.2